

A MUNKÁSKÉRDÉS HÁBORÚS FEJLŐDÉSE

ÍRTA
MÉHELY KÁLMÁN

BUDAPEST
PESTI KÖNYVNYMODA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1918

KiadJa : Mékely Kálmán.

*(Előadta a Magyar Közgazdasági Társaság
1917 december 8-án tartott ülésén.)*

Még nincs vége a háborúnak, és ha a külső front nyugalma helyre is áll, jövőnk képét, a nemzetek sorsát és a társadalmak fejlődésének irányzatát majd csak a béketárgyalások eredménye fogja megjelölhetni, az a helyzeti és dinamikai energia, amely akkorában az egyes nemzetek közgazdasági és belpolitikai állapotában kifejezésre és érvényesülésre fog jutni. Az emberiség kultúrfejlődésének folyama egy évszázad nyugodt medréből újból a nagy francia forradalomhoz hasonló kataraktba zuhant, melynek végét még nem látjuk, tehát a jövő útirányt nem is sejthetjük. Még kevésbé állapíthatunk meg a jövő fejlődés számára törvényes szabályozásokat, hisz ezeknek állandósága és biztonsága a szerencsejáték valószínűségével bírna. A négy esztendő világháború után a szinte minden részletében átszerveződött, sőt deformálódott államgazdaság nem ölheti fel újból a régi alakját. Sem visszatérés a régi formákhoz, sem átmenetgazdaság ennél fogva nincs, hanem csakis állandó, rohamos változás, folytonos átalakulás, a viszonyokhoz való adaptálódás.

A munkáskérdés háborús fejlődése vajjon feltüntet-e oly tendenciákat, amelyek nem csupán a gazdaságtörténelmi megörökítésre érdemes mozzanatok, hanem oly általánosabb érvényű jellegzetes tulajdonságok, hogy ezek legalább a legközelebbi jövő horoszkopjára következtetést engednének ?¹⁾

E sorok célja beszámolni azokról a jelenségekről, amelyek ily alapvető változásokra mutatnak. Hivatali működésem a hazai vas- és gépgyárak munkaadószervezetének és a munkástügyi panaszbizottságoknak praxisában rendelkezésemre bocsátotta az ilyen vizsgálatok mind három kellékét: a szakirodalmat és okmányokat, a személyes megfigyelést és végül a bőséges interviewt. A gyári és panaszbizottsági békeltetőtárgyalások, a munkaadók százaival és a munkások ezreivel, bizonyos közös sajátosságok kihámozását tették lehetővé. A munkáskérdést csak az ért-

¹⁾ A világháború küszöbén, 1914 első felében a helyzetet közgazdaság- és munkabérstatistikai alapon megrögzíti „*A munkáskérdés lényege*” című könyvem (Lantos könyvkereskedése. Budapest 1916.)

heti meg, aki állandóan benne él. Még ez is, ha nem követheti a munkásmozgalmakat kifejlődésük kezdetétől, elveszti az oly rohamosan torlódo események causalis egymásutánjának fonalát, nem juthat helyes ítélethez. Derékon megkapott mozgalmaknál nagyon nehéz a kibontakozás útját megjelölni. És noha e megfigyelések csupán erre a mintegy 150.000 főnyi munkáslétszámú szakmára vonatkoznak, amelynek organismusát szintén csak külső jelenségeiről, belső elváltozásoknak kifelé haíó érvényesülési tüneteiből ismerhetjük, az ezekből levonható következtetések némely vonatkozásban a társadalmi átalakulások szélesebb mezejére is útmutatásul szolgálhatnak.

A nemzet minden erejének megfeszítve tartása és központosítása a társadalom minden erre alkalmas rétegében hasonló orientálódást idézett elő. A homogén érdekekkel bíróknak szervezkedése és e szervezetek erejének centralizálása ma már nemcsak esetlegesen hasznos, hanem kényszerűség, múlhatlan szükség. A socialdemokrata munkásszervezetek, – bár időbelileg később mint a hadiiparos kapitalisták, – de ugyanoly arányú hadi conjunkturát élveznek, anyagi megerősödében és politikai befolyásban. Sikereik által minden más társadalmi osztályban irigységet keltenek és követendő mintául szolgálnak. A mint valamelyik vidék, vagy vállalat munkástársadalma a tudás fájának gyümölcsét, a kétkedést megízlelte, lerázza magáról a gyári patriarchalizmus béklyóit és maga akarja sorsát irányítani. Minthogy pedig erre a saját erejéből nem képes, a központi szervezeti tömörüléshez folyamodik.

A fővárosi gyáripar szakmunkásainak szervezkedési áramlata nemcsak az alacsonyabb fokú és a tanulatlan munkásokat, a munkásnőket, tanoncokat és fiatalkorú munkásokat ragadta magával, hanem hullámgyűrűi a vidéket is mind erőteljesebb rezgébe hozták, a közlekedési vállalatok (közúti villamos és MÁV). a vasgyárak, az állami üzemek (vasművek, dohánygyárak stb.) és a bányák munkásait, a posta-, távirda- és telefonszemélyzetet, a pénzügyi és a gyári magántisztviselők sőt az állami tisztviselők alacsonyabb rangfokozatú tízezreit egyaránt az új hit fanatikus híveivé avatta, kik valamennyien *már a szervezkedés pusztá tényétől* csodatevő hatalmat remélnek.

A munkásegyletek mutualis jóléti törekvései (munkásbiztosítás, közvetítés, rokkantellátás, segélyactiók stb.) teljesen háttérbe szorultak a harci támadó feladatokkal szemben.

A különféle munkás- és tisztviselői szakszervezetek a siker criteriumául tagjaik létszámának minél rohamosabb szaporítását és a szolidáris fellépés eredményének tulajdonított keresetemelések mértékét tekintik. A megélhetés rettenetes megnehezülése nem hagy időt az a fölött való scrupulizálásra, vájjon ez a nyers létszámszaporítás, az alapok

organikus kiépítésének mellőzésével elért hirtelen megnövekedés nem fejleszt-e az ily elsietett szervezetekből agyaglábon álló óriásokat, melyeket az első erőteljesebb ellenszél a földre teríthet? És ugyanígy a fölött sem sokat töprengenek, hogy az oly sok küzdelem árán kiereszszakolt béremelést a drágulás növekedésében, a végnélküli csavar mechanizmusán át tulajdonképpen önmaguknak kell megfizetniök. A viszonyok kényszerének nyomása és a pillanatnyi conjunctura kihasználásának ösztönzése sokkal erősebb, mint mindazok a morális és etikai kapcsolatok, a melyek a munkaadó (vállalat, község vagy állam), és annak alkalmazottai között a primitív bér munkási viszony helyett bizonyos magasabb fokú közösséget jelentenek. A sztrájk fegyvere eddig még minden alkalommal oly könnyű győzelmet aratott, hogy szinte természetes, ha ezt a legvégső háborús eszközt könnyelmű elbizakodottsággal alkalmazzák. Hiszen nincs mit veszteni, a bűnbocsánat már előre biztosítva van, a küzdelem tartama alatt esetleg szenvedett keresetvesztést a collectivismus gyűjtés útján megtéríti, az elérendő siker pedig bőségesen fedezi. A míg ennek ellenkezőjéről keserves öntapasztalatokat nem szereznek, addig csodálható-e mind az a könnyelműség és erőszakosság, a melyet az alkalmazottak minden rétege részéről nap-nap után mind mélyebb megdöbbenéssel tapasztalunk és a melyek már-már a legfontosabb közművek szolgálatának biztonságát is kétségessé teszik?

Mert min múlik ennek a sikernek a lehetősége? *A háborús kényszerhelyezeten, mely a belső nyugalom fenntartása érdekében minden áldozatot kész elviselni.* Az 1912 : LXVIII. t.-cz., mely e célból a munkaadókra nézve az üzem fenntartásának kötelezettségét, az alkalmazottakra nézve pedig a vállalathoz való lekötöttséget új jogviszonyként létesítette, a társadalmi fejlődés vérkeringését egyes pontokon természetesen lezörítve tartja, a mi által más helyeken egészségtelen kiduzzadások, kinövések keletkeznek. A külföldi hasonló célú berendezésekről a censura miatt, sajnos, csak nagyon felületes értesüléseink vannak, de a meny nyire egyes hírekből megítélhető, a merev államsocialismusban a legszélsőbb határig a „szabad” Anglia ment, a hol ötezer legfontosabb iparvállalat a szigorú munitiók törvények hatálya alá sorozással teljesen állami kezelésbe vétetett, míg viszont a legliberalisabb, mondhatni legdemokratikusabb berendezéseket Németország létesítette, a melynek „Abkehrschein” rendszere a szabad érvényesülésnek és az üzleti conjuncturális alkalmazkodásnak aránylag a legtágabb lehetőséget adta. A háború után a béketermelésre való visszatérés, az „Abbau” ennél fogva a legsimábban Németországban lesz lebonyolítható, viszont előreláthatólag a legnehezebben Angliában, mely a normális berendezésektől a legtávolabbra kilendült.

Gyáriparunk munkásviszonyainak háborús szabályozása tekintetében mi e két állam között foglalunk helyet. Sajnos, nem követhettük Németországot, melynek szabadabb berendezkedése az ottani általánosan magas cultura, másrésről a faji természetben rejlő fegyelmélettség és szervezettség folyománya. A munkaadók és a munkások szervezetei az évtizedes beiskolázottság eredménye gyanánt ott oly szilárd kereteket alkotnak, hogy azokra a társadalmi rend fenntartása megnyugvással volt bízható. Azonkívül a német nagyipar távolról sincs annyira a fővárosba lokalizálva, mint a miénk Budapestre; Berlin, München, Düsseldorf, Hamburg, Magdeburg, Hannover Stb. munkásviszonyai között sokkal csekélyebb eltérés van, mint a mi fővárosunk és a vidék, különösen a nemzetiségi perifériák között. Az egyes iparágak munkásviszonyai nemcsak a földrajzi elhelyeződés, hanem a szakmai jelleg miatt is egymástól igen jelentékenyen különböznek. Minél nagyobb intelligenciát követel valamely iparág és minél erősebbek annak kétoldali szervezetei, annál hatályosabban érvényesülhet az ő saját társadalmi jogalkotásuk, collectiv szerződéses megegyezésük, és ennél fogva természetesen annál könnyebben mellőzhető az állami kényszerbeavatkozás. Nem tudjuk megítélni, mi okozta Angliában ezt a miénknél annyira szélsőségesebb kilendülést; vájjon a trade unionok bomladozása, a belső fegyelem fenntartása tekintetében a különböző syndicalista Unterströmungok okozta megtorpanása, a béketörekvések letörésére irányuló célzat, avagy az angol ipari productivitásnak – különösen a fiatalos energiával buzgó Németországhoz viszonyítva – szemellátható ellanyhulása és munkaadó-szervezetek létesítése tekintetében is megnyilvánult tehetetlensége stb., mely tulajdonságokra a világháború megkívánta nemzeti erőconcentratio nem volt felépíthető? Azt sem lehet megjósolni, vájjon ez a nagy forradalmi átalakulás nemcsak a háború tartamára jelenti-e a nemzeti erők regenerálódását, hanem oly állandó berendezkedést képez, a mely a háború után is a központosítás előnyeit fogja tudni biztosítani, a szabad társadalmi fejlődés heterogen törekvéseivel szemben? Vajjon a centralisatio árnyéka, a bürocratia nem fog-e túlhatalmasodni, elfojtva azt a nyereséget, mely az Individualismus súrlódásainak megtakarításával céloztatott? Bár nem kellett annyira mennünk mint Angliának, viszont a németországi berendezkedés enyhe korlátainál sem állapodhattunk meg, hanem bizonyos középfokozatú katonai kényszerhelyzetet kellett teremtenünk az üzem, folytonosságának biztosítása érdekében, az ez által okozott hátrányos kinövés felismerésével és mérlegelésével. Budapest munkásviszonyainak természetes kifejlődhetése szempontjából helyénvalóbb és egészségesebb lett volna a németországi rendszer alkalmazása, különösen egyes, szakszervezetiig fejlettebb iparágakban, a vidék számára azonban

minden hátrányos következménye daczára a mai rustikus rendszer előnyösebb.

E rendszer lényege abban van, hogy a katonai védelem alá helyezett vállalatoktól senki el nem mehet, kivételesen méltánylandó körülményektől eltekintve sorsán helyváltoztatás útján nem segíthet, javulást csakis a saját munkaadójától várhat. Ha pedig ezt, miként ez általában történik, hiába várja és a személyes kérések, együttes collegialis fellépés, vagy akár a külső osztályszerkezeti beavatkozás mitsem használ, nehogy az alkalmazott kénytelen legyen egyetlen és legvégső védelmi eszközhöz, a sztrájkbalépéshez nyúlni, a „panaszbizottságok” elnevezés alatt immár közismertté vált *békéltető és döntő bíróságok* létesítettek, a melyeknek kötelessége az ilyen ügyeket a legsürgősebben végérvényesen elintézni.

Az üzemhez való lekötöttség és az ebből származható bajok orvoslására hivatott panaszbizottságok rendszere, tekintve, hogy majdnem az összes jelentékenyebb iparvállalatokra, szinte egész gyáriparunkra kiterjed, az ipari munka háborús rendjének legfontosabb tényezője. Ennek előnyeit és hátrányait több röpirat¹⁾ már eléggé kimerítően ismertette, a pro és contra érvek felsorakoztatásával, a mely publicatiók egyaránt vallják Goethe mondását: „Aufrichtig zu sein kann ich versprechen, unparteiisch zu sein aber nicht.” De pártszinezetük daczára valamennyien megegyeznek abban, hogy a mai viszonyaink mellett valamilyen *Jobb* rendszerre, alaposan átfontolt és általános érvényű javaslatot nem tudnak kitalálni, sőt még a tekintetben sem tud egyikük sem dönteni, vajjon ez a mai rendszer a háborús rendkívüli helyzet megszűnve után nyomban és teljesen el lesz-e törölendő, vagy bizonyos, de majd csak annak idején megállapítható módosításokkal ennek perpetuálása nem fog-e közérdekből kívánatosnak mutatkozni. Orvoslást ma már csak a leszerelés nyújthat. „Arbeiten und warten” – egyelőre ez a jelszó.

A panaszbizottságok *rendszere* föltétlenül helytelen. Nemcsak a békés munka fenntartása érdekében derűre-borúra megítélt béremelések okozta termelésdrágítás miatt káros, hanem még inkább azon egészségtelen visszahatások következtében, a melyek abból származnak, hogy

¹⁾ *Méhely Kálmán* : A munkásügyi panaszbizottságról. (Lantos könyvkereskedése 1917)

Dr. Rónai Zoltán: Az ipari munka háborús rendje. (Munkásügyi Szemle 1917. június-július)

Jászai Samu: Munkásügyi panaszbizottság, *Vanczák János*: A „Sóhivatal”, *Malasits Géza*: A munkásügyi panaszbizottságok (Socialismus 1917. december), *Böhm Vilmos*: Döntőbírók. (Socialismus 1918. január); a/, utóbbi négy a Népszava könyvkereskedés kiadásában.

a gyári munkarend és munkaértékelés természetsszerűleg kialakult feltételeibe belegázolván, a jó és rossz munkaerő mérlegelése nélkül, automatikus döntésekkel dolgozik. A határok megszabásánál nem alkalmazkodhat fix tételekhez vagy merev irányelvekhez, hanem mindenkor számot kell vetnie a munkásság vágyakozásainak lendületével, mert a panaszbizottságok döntését a munkások csak akkor fogadják el, ha az számukra kedvező.

A mely bíróság erkölcsi alapja ennyire ingatag, az jó lélekkel fönn nem tartható.

És mégis fönn kellett tartani, mert bármennyire helytelen is mint rendszer, még sokkalta siralmasabb a közéleti és közszükségleti cikkekkel való ellátásunk rendszere, az az olyannyira fogyatékos berendezésünk, mely az árdrágítás, áruuzsora és árúeltüntetés oly tobzódását lehetővé tette, a milyen a világháborúban érdekelt egyetlen más országban sem pusztított. A világhábrú nyomása okozta anyagi- és erkölcsi sérelmeknek, de főleg a drágaságnak minden fájdalmas visszahatása erre a szerencsétlen kézzel inaugurált panaszbizottsági rendszerre rőtta azt a kínos feladatot, hogy a belső békét, mely a mai helyzetben a fővárosba tömörült munióziógyári munkások nyugodt viselkedésével van megadva, a rendelkezésére álló egyetlen eszközzel, a folytonos bér-emelések elrendelésével biztosítsa.

A tények bizonyítják, hogy ezt a feladatát a panaszbizottság becsülettel teljesítette, noha oly súlyos áldozatok árán, a melyeket ipari termelésünk alig fog kiheverhetni. Nálunk, legalább az 1917. év végéig jobban sikerült a sztrájkokat elhárítani, mint a külföldön, és a még oly rendkívül viharos május hónapot is nagyobb bajok nélkül tudtuk megúszni. De hogy ez mibe került, – azt csak a világháború költségeinek és pusztításainak méreteivel való összehasonlítás alapján ajánlatos megfontolás tárgyává tenni.

Ha visszaemlékezünk azokra az évtizedek óta folyó tárgyalásokra amelyekkel az ilyen munkásügyi egyeztető és döntőbíróóságok eszméjét a megvalósításhoz közelebb hozni igyekeztek és ha belátjuk, hogy a külföldi kísérletek mindenütt főleg két kérdésen buktak el : a bíróságok személyi összetételén és döntésüknek a munkásokkal szemben való sanctióján, úgy csupán azt csodálhatjuk, hogy a mi panaszbizottságaink egyáltalában és még ennyire hatékonyan működhetek. Főntebb már utaltam arra, hogy a gyári munkáskérdés állandó gyakorlatától kívülálló hivatalos szakemberektől nem kívánható az az érzék és szakértelem, a mely pártatlan, döntő szerepük autoritativ ellátásának alapfeltétele. Még a mai katonai fegyelmi eszközök mellett sincs a bírósági ítéletnek sanctiója a munkásság ellenállásával szemben oly esetekben, amidőn a

bíróság ítélete rá nézve nem kedvező. A panaszbizottság nem vizsgálódhat valamilyen csöndes, a világtól elzárt laboratóriumban, hogy az eléje terjesztett munkásügyekről pártatlan szakértői véleményt adhasson, hanem a nyugalom fentartása érdekében kénytelen eltérni azt, hogy ítéletének abstractságát az utca dinamikai hangulatának nyomása befolyásolja. Különösen a tavasszal kitört orosz forradalom megfelelő sikerei, váratlan belpolitikai változásaink és az életviszonyok megdrágulása miatt az idén májustól-augusztusig oly súlyos és az egész háború sorsára kiható veszélyességit krisissel kellett panaszbizottságainknak megküzdenni, hogy a közérdek szempontjából gáncs helyett csak elismerést érdemelnek. Nincsen még egy oly hivatala az országnak, mely oly sok születési bajai és betegségei dacára ily nagy felelősséggel járó hivatást, ennyi lelkiismeretességgel, szakértelemmel, politikai érzékkel és ilyen késedelem nélküli pontossággal tudott ellátni.

A háború első két évében a *katonai* védelem imponálólag hatott. Az idei tavasz eseményei azonban tekintélyét megingatták, mert bebizonyult, hogy a nyugodt munka folytonosságát nem bírja biztosítani. A *kormányhatalom* tekintélyét ugyanily eredménnyel a népkegyekért versengő politizálás lazította meg. A *gyárvezetők* tekintély a munkaadó fegyelmi eszközeinek elvonása, külső és felsőbb beavatkozások által való diszcreditáltatása és a katonai- és kormányhatóságok nimbusának megrendülése miatt szinte megsemmisült. A *szakszervezeti* vezetőség tekintélye pedig – már tudnillik a saját híveinek tömegei előtt, – néha napján bizony szintén csődöt vall. Ebben az anarchikus állapotban még az egyedüli hatósági jellegű szerv, mely a minden társadalmi rend alapját képező tekintélyt az iránta való tisztelet és bizalom segítségével képviselni tudta : a panaszbizottság, a melyben a katonai és a kormányhatalom képviselői, a munkás- és munkaadószervezetek megbízottai egyesült erővel, összegabalyított helyzeteknek igazságos és szakavatott tisztázásával, szerepüket becsülettel látták el, mert ítéletük általában úgy az munkaadókat, mint a munkásokat megnyugtatta. Természetes, hogy csupán *általában*, nem pedig *minden* esetben; akinek bizottságok és egyesületek vezetése körül tapasztalatai vannak, az megbocsátja azokat az egyes elcsuszamlásokat, a melyek mint minden esküdtzéknél, sőt szakbírósnál, subjectív momentumok befolyása következtében itt is előfordulhattak. Bécsben a panaszbizottságok feladata sokkal könnyebb, mert egyszerűen a munkás- és munkaadószervezetek évtizedes collectiv szerződéses viszonyának vágányzatán nyugodtan tovább haladhatnak és az ottani munkásanyag csöndesebb vérmérséklete és faji fegyelmezettsége következtében nem is fenyegeti őket az a veszély, hogy legalább egyelőre e nyugalomukban megzavartatnának.

Panaszbizottságaink természetesen még sokkal szakszerűbben működhetnének, ha *munkásügyi ministerium* (Board of Trade) gyakorlaltára, munkabérstatistikai és munkafeltétel gyűjteményeire, munkásközvetítői stb. apparátusaira támaszkodhatnának. Mai hivatásuk és felszerelésük mellett a munkáskérdés megoldásának mélyebben fekvő alapjaira nem terjeszkedhetnek, hanem csupán mint bátor tűzoltóknak, az a szerepük, hogy a munkaadó terhére kirótt béremelésekkel addig locsolják a tüzet, a míg a veszedelem elmúlik vagy legalább localisálódik. A munkaadót aztán azzal szokták megvigasztalni, hogy ezeket az esetenként rendkívül súlyos áldozatokat a gyártmányok árának felemelése által a fogyasztókra átháríthatja. Ezt a barátságos áthárítási műveletet üzi manapság mindenki, magánosok, vállalatok és állam, szervezkedésük óta még a fix fizetésből élők is, a mi által gyáripari és bányászati termelésünk, közlekedésünk stb. minden vonalon oly aránytalanul drágul, hogy ez a *comparativ termelési költségek törvénye* következtében valutánk sülyedésére is károsan visszahat, a külfölddel szemben pedig súlyos passivitásba kerülünk. Ámde mindhiába, a míg a közfogyasztási cikkek áremelkedését nem bírjuk megállítani, addig ezen sem lehet segíteni.

Sőt még azt a kifogást is lehet a panaszbizottsági rendszer ellen emelni; hogy nem igazságos, meri nem ott és azoknál a munkásszakmáknál segít, a melyeknél erre socialis szempontokból tényleg szükség van, mint például a sweating industry-nél, hanem azoknál, a melyek érdekeik érvényesítésében a legélelmesebbek és legerélyesebbek. A collectivismus társadalmának igazságszolgáltatása szerint *az érvényesülés mértéke a szervezkedésre való alkalmasság függvénye*, a mit viszont nem csupán a szakmai homogenitás állapít meg, hanem az a hatalmi posítio, a mely zsarolást lehetővé tesz. A tanítók hiába tömörülnek bármily imposans létszámú szervezetbe, ennek még sincs hatalmi súlya és tekintélye, mert ugyan sztrájkolhatnak, akár hetekig, ebből különösebb országos kár nem származik, legfeljebb a gyermekeknek szereznek örömet. A vasművek hengerverszetői, a gépgyárak szakmunkásai azonban az egész gyárat megállíthatják, a vasút, telefon, gáz, világítás, egyszóval a közművek alkalmazottai pedig, mint a társadalom napi szükségleteinek ellátói, hatalmi tényezők. Az ennek fölismeréséből származó öntudat a szakszervezkedésnek első attribútuma, a mivel az új hívek nemcsak a munkaadónak, hanem a szakszervezeti vezetőségnek is rengeteg bosszúságot okoznak. Minden ma fölszabadult, újdonsült szaktársban akkora önérzet dagadozik, a háta mögött érezve az elvtársak marczone seregét, mint a britt birodalom állampolgárában, fölismerve az ő saját nélkülözhetlenségét, hiszen akár esztergályos, kovács, gépmunkás, csiszoló,

mintaasztalos, daruvezető, gépkenő vagy akár csak kapunyitogató, *éppen csak ő rajta* áll az üzem, miként az óra mechanizmusának bármely kerékfogán. A Menenius Agrippa meséje a fej, a gyomor és a föllázadt végtagok hatalmi villongásáról szinte naponta emlékeztetbe kerül.

A javak szétosztása tehát azzal az igazsággal történik, a mely szerint a különböző foglalkozási ágak a szervezkedésre eltérő mértékben alkalmasak és oly positiót töltenek be, a mely a munkabeszüntetés iránt a legérzékenyebb. A collectivismus és demokratia társadalmában ezzel egy új ököljog alakul ki, a melynek hatása szerencsére fokozatosan enyhülni fog az által, ha a szervezkedés minél több foglalkozási ágazatra kiterjed. Ha majd egykoron minden társadalmi osztály a szervezkedés azonos platformjára fog kerülni, ha majd utóléri azokat a szakmákat, a melyek a szervezkedés versenyében időelőnyt kiaknázhattak, majd akkor helyreáll egy új nyugalmi állapot, csak hogy a régi, egyszerű, naturalista világgal szemben a modern cultura követelményeinek megfelelően végtelenül complicált, körmönfont, nehézkes és költséges berendezésekkel terhelten. Noha e mellett a szervezetek közti erőviszonyban rejlő különbségek a társadalom culturalis összetételében oly eltolódásokat is okozhatnak, a melyek a szellemi kiválóság elnyomásával az üres, de harsány demagógia és a középszerűség uralmára és mindezzel decadentiára vezethetnek. A mennyiben ez volna az emberiség sorsa, úgy a technika és gépészet korszakának évezredek haladását pár évtized alatt túlszárnyaló lendülete oly lapályra kerülné, a mely a renaissance művészeti ragyogása utáni kimerültség tengődő korára emlékeztetne.

A háború továbbhúzódása folyamán hatványozott mértékben érvényesülő változások miatt e pár évre tömörülő események megnagyított léptekben tüntetik fel az emberi társadalom organikus sajátosságait. Ilyen például a germán faj demokratikusabb és a magyar faj aristokratikusabb természete. Ausztriában a háborús béremeléseknél a socialis szempontok voltak irányadók; a collectiv szerződéseknél az alacsonyabb keresetű munkásrétegek létminimumának fölemelésére törekedtek és a drágasági pótlékok fölfelé annyira csökkenő tendenciájúak, hogy a magasabb keresetű szakmunkásoknak már semmi sem jut. A munkásszakmák kereseti hierarchiája ennél fogva ott szűkebb lépcsőzetességre szorult össze. Ezzel szemben minálunk a munkásszakmák aristokratikus kiválódásának piramisa még magasabbra szökkent; a szakmunkás ma sokkal magasabban kiválik a napszámos fölé, mint azelőtt, sőt az azonos szakmák keretei is jelentékenyen kitágultak. Ennek oka egyszerű matematika. Minthogy a háborús béremelkedés minden szakmánál

egyformán circa 150%», az 1914-ben napi 4 koronás napszámos ma tizi koronát keres, az akkoriban 8 koronás szakmunkás 20 koronát, az utóbbi tehát akkor 4 koronával volt, ma 10 koronával van tanulatlan pályatársa fölött. Azelőtt a fiatal szakmunkás kezdőkeresete, mondjuk öt korona volt, ma 8 korona, a maximális kereset akkor 16 korona, ma 40 korona, a színvonalbeli eltérés tehát az akkori 11 koronával szemben ma 32 korona. Az aristokratikus kiválódás mértéke tehát megháromszorozódott. Hiába próbálta a panaszbizottság a drágasági pótlékokat olyképp megállapítani, hogy inkább a socialis szempontok. érvényesüljenek, ez éppen a legjobban kereső munkások ellenállásán meg hiúsult, a kik féltékenyen őrizték a hierarchia színvonalbeli különbségeinek nemcsak a betartását, hanem minden igyekezetükkel ennek minél szélesebbé való kitágítására törekedtek. Nem az absolut kereseti magasság az irányadó, hanem ez a relatív különbség; a munkás is állandóan nivellál és ez az érzéke annál inkább ki van fejlődve, minél magasabban áll intelligentiában és keresetben.

A gépmunkások és egyéb parvenü szakmák betolakodásával az „okleveles és az autodidakta” szakmák közti háborúskodás is a társadalmi elhatárolásoknak mind élesebb megvonását, növekedő szelektálódást, a szakmák elaprózódását és szétagolását okozta. És a mint a háborús conjunktura e hierarchiában bárminő eltolódásra vezetett, lázasan küzdtek az eredeti Spannung visszanyerésén, sőt bővítésén.

Munkabérstatisztikám adatai szerint az átlagos béremelkedés mértéke 1914 első feléhez viszonyítva 1915 végén 20%, 1916 végén 63%, a folyó 1917. év végén 150%o. E három számot felrajzolva, közelítőleg parabolikus görbét kapunk. Könnyen támad az a vágyakozásunk, hogy a görbe folytatását is megrajzoljuk és ezzel a jövőt kémlelhessük ($y - 2px$, a hol $p=3$). E parabola ívének hajlása az 1918. év végére 266%-os emelkedést jelez, az 1918. év folyamára tehát az 1917. év végén létezett béreknek 44%-kal való további emelését jósolja. Mint-hogy még békekötés esetén sem várható a drágulás csökkenése, sőt éppen ellenkezőleg – a lerongyolt közlekedés miatt a nyersanyagok behozatala nem lévén megjavítható, – annak további emelkedése, mint-hogy másrésről a parabolikus görbe megtörése krízist, belforradalmat jelentene, a mit pedig feltétlenül elkerülni óhajtunk, ez a profetia nem is oly valószínűtlen. Az 1919. évvégével ugyanily alapon már 412%-hoz érkeznénk, tehát ilyképpen szerencsésen eljutottunk volna a mill reis-okban való számolás pénzrendszeréhez, különösen, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a közszükségleti cikkek áremelkedése a munkabéreket már eddig is mennyire meghaladta.

Egy további érdekes tünet a *munkabéralap-elméletet* (Lohnfonds-

theorie) látszik igazolni. A mily mértékben drágulnak a szakmunkások, az ipar magát az olcsóbb női és gyermekmunkával kénytelen regresszálni. Még pedig nem csupán e miatt, mert a katonai bevonulások következtében a férfimunkások száma megcsökkent, hanem azért is, hogy a maga nyereségre dolgozó számítását megtalálja. A hadifoglyokkal való dolgoztatás is erre szolgál. A munka díjazása nem közvetlen függvénye a munkaértéknek, a munkateljesítménynek; a munkáspiacz helyzete szintén jelentős tényező. Ezért van az, hogy a férfiak számára megállapított akkordbérek a nők és fiatalkorú munkások számára alacsonyabbak, még ha egyébként a teljesítményük azonos is. Senki sem hajlandó csupa altruizmusból vállalni az ipari üzem megalapításával és fenntartásával járó fáradalmakat és risicót, bőséges nyereségi kilátás nélkül. Minden iparágban, a gyárüzemek technikai berendezésének tökéletessége arányában némileg eltérőn, de egészben véve *a termelésnek csak bizonyos hányada juthat munkabérre*. E hányad teljes kiaknázása a szakszervezet vívmánya. Ha e hányadnál tovább megy, az ipart elsorvasztja. A gazdasági lehetőség támogatása nélkül a szakszervezeti actio meddő marad, sőt kárt okozhat. Viszont a szakszervezet beavatkozása nélkül a gazdasági helyzet megjavulása által rendelkezésre álló munkabéremelési lehetőség kihasználatlanul marad, illetőleg a profithányadot növeli. A mennyiben a munkaadó ezt a haszonszaporulatot is az iparvállalat tőkebefektetésének emelésére, tehát a munkaalkalmak szaporítására fordítja, úgy ez közgazdaságilag esetleg hasznosabb, mint ennek az alkalmazottak között való szétosztása. Ha azonban e többlettel pusztán a saját vagyonát szaporítja, úgy ezzel szemben, közgazdaságilag hasznosabb, ha az alkalmazottak nagyobb létszámának jövedelme javul, mert a közfogyasztás emelése szempontjából kétségtől előnyösebb, ha száz-ezer ember évi jövedelme fejenként 1.000 koronával szaporodik, mint-hogy ha e helyett egyetlen ember vagyona százmillió koronára szökken. A fenti tétel mindkét része több alkalommal bebizonyítást nyeri, így például a mintaasztalosok keresete 3 év alatt, egészen a folyó nyárig, összesen alig 40%-al emelkedett, egyszerűen a miatt, mert a gépgyárak a háborús tömegtermelésre áttérve, igen kevés új mintái igényeltek, e munkáikat tehát inkább csak a jobb időkre tartogatták. A famintákban való szükséglet 1917 nyara óta föllendülván, keresetük akkor egyszerre 40%-al, most novemberben pedig újra 20%-al javított. A gazdasági conjunktura nem oly jószívű, hogy a munkabéreket is automatikusan emelné, ámde viszont nem is oly kíméletlen, hogy ezt a tehetetlenségi nyomatékát, hanyatló conjunktúránál is, a munkabérek csökkentése ellenében ne gyakorolná. A mintaasztalosok egész e nyárig meg se mukkantak, de ha most sarkukra nem állanak, helyzetük alig

javult volna, A most kínákozott lehetőséget a mintaasztalosok szakszervezetének szemfüles és erélyes munkával kellett kiaknáznia. Miként *Marshall* Alfréd mondja: „A nemzetek tőke- és munkaereje a természet adományainak feldolgozásával, mindennemű anyagi és erkölcsi javakban évente egy bizonyos tiszta hasznót termel. Ez a nemzeti társadalom tényleges tiszta bevétele, a *national dividend*, a mely a munkás keresetére, a tőkekamatra, a termelő nyereségére, a földjáradékra stb. szétosztódik. Ez a nemzeti dividenda a tényezők között teljesen felosztásra kerül és minden egyes tényezőre annál nagyobb részesedést jut, minél nagyobb, azonos feltételek mellett, maga az egész nyereség.” E tételt még azzal vélném kiegészíthetni, hogy a társadalom egyetlen osztálya sem követelhet a közgazdaságtól több ellenértéket, e dividendából nagyobb részesedést, mint a mennyi az általa teljesített akár szellemi, akár testi munka productivitásának és értékének megfelel. Viszont azonban a munkaadók természetrajzát ismerve, azt is készséggel bevallom, hogy e részesedést csak az érdekeltek kellő nyomása ellenében hajlandó a fenéig kiüríteni, a mely közhasznú műtét ellátása a szakszervezeteknek különleges hivatása.

Bőséges alkalom nyílt továbbá az *optimum törvényének* észlelésére. A csökkenő hozadék törvénye a munkateljesítménynél olyképp érvényesült, hogy a munkások kultúrigényeinek fokozatossága szerint a bizonyos határnál magasabb béremelés már nem javította a munkateljesítményt, hanem ellenkezőleg, csökkentette. A munkások életstandardja centrifugál regulatorként bizonyos kereseti színvonalra beáll, elhelyezkedik és magasabb gőznyomás esetén sem emelkedik ennél magasabbra, hanem inkább a gőz fölös részinek a levegőbe eresztésével a gőznyomást csökkenti. A munkások maguk közt megállapítják, hogy mennyit kívannak keresni és ha a normális munkaidő és az akkordbérek ennél magasabb keresetet is megengednének, ezt a lehetőséget nem törekszenek kiaknázni, hanem inkább kényelmesebben dolgoznak. Hogy az ilyen eljárásnak a felosztásra kerülő nemzeti dividenda vajmi kevés hasznát Játja, azt majd csak a háború után fogjuk keservesen tapasztalni, a mikor nemcsak arról lesz szó, az ipari termelést nemcsak az a motto fogja irányítani, hogy termelnünk *kell*, *minden áron*, hanem ismét az, hogy csakis a legolcsóbban, a legproduktívabb módon szabad és lehet (!) termelnünk¹⁾.

Különösen a folyó évben elviharzott sztrájkmozgalmak a tömeg-psyche számára is érdekes tanulságokat nyújtottak. Élesen szembetűnt az a különbség, mely a férfiak, a nők és a fiataloké, másrésről

¹⁾ E kérdésről részletesebben lásd szerző és Böhm Vilmos vitáját a Munkásügyi Szemle 1917. október–november–december havi számaiban.

a budapesti városi elem és a vidék falusias munkásságának lelkülete között a szakszervezeti fegyelmezett eljárásra való alkalmasság tekintetében fennáll. Ennek az alkalmasságnak a mértékét a kulturális színvonal állapítja meg. Minden gyár munkástársadalma önálló Organismus, különleges sajátosságokkal és autonóm törekvésekkel. A faji rokonságot az azonos foglalkozás és a hasonló miliő jelzi. így például az ózdi, korompai és a resincai vasgyárak munkásait a munkájuk jellegének és a gyártelep lokális berendezésének azonossága egymásnak közelebbi lelki rokonaivá avatja, egymáshoz közelebb állanak, mint a városi gépgyárak munkásaihoz; ugyanígy kiválódnak a waggongyárak, a motorgyárak, a repülőgépgyárak munkástörzsei. E faji elhatárolás által, ha ezt az illető munkaadók is ápolják, idővel bizonyos gyári szakmai neopatriarchalizmus keletkezhet.

A munkásnők és a tanoncok beszerzésével a szakegyleti vezetők is megégették a kezüket; a tömegmozgalomban teljesen beszámíthatatlan, histericus elemnek bizonyultak. A nőknek amúgy is természetében rejlik bizonyos felületesség és feledékenység az igazmondás és a tények reális meglátása tekintetében; a mit azonban tömegben összeverődve produkálnak, az mesébe illő. Az egyik munkásnő elvisítja magát, hogy őt a munkavezető bántotta: riadalom, pánik keletkezik és a vizsgálat során egész sor munkásnő megesküszik rá, hogy a saját szemeivel látta, hogy ez azt ütötte, az pedig viszont, a jegyzőkönyvek ellenmondásokkal telítődnek, a míg végre is kiderül, hogy az egész vak láрма volt. Teljesen a tényeknek megfelelően informálták a belügyministert, a midőn a budapesti telefonközpont november 28-án bekövetkezett demonstratív sztrájkja alkalmával állítólag fölmerült rendőri erőszakosságokról a képviselőháznak jelentést tett: „jellemző az, hogy kivétel nélkül, a hány telefonkezelőnőt kihallgattak, egyetlenegy sem akadt, a ki azt állította volna, hogy őt bántalmazták, de mindegyik látta azt, hogy a másikat bántalmazták; de ha a bántalmazottat kihallgatták, akkor azok jegyzőkönyvében megint csak az volt, hogy senkisémet nyúlt hozzájuk, senki őket meg nem fogta.” A munkásnőkben és a gyerekekben a misticizmus iránti hajlandóság is, miként a babonás és bigott parasztnépénél, könnyen lángra lobban. Az óbudai dohánygyári munkásnők Rózája oly rajongást tudott maga iránt kiváltani, vagy a telefonkisasszonyoknál Romhányi Margit, mint az alföldi tömegmozgalomnak Szeberényi Lajos által oly találóan jellemzett paraszt demagógjai.¹⁾ Az önálló gondolkodásra képes fővárosi férfi munkáselem szervezkedése nem jár különösebb zökkenéssel. De

¹⁾ A parasztkérdés belföldön és hazánkban. (Békéscsaba, 1908. Tevan: A Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban. (Budapest Kókai 1913.)

már a vasgyárak elmaradottabb munkásainál is tapasztaltuk, hogy a hirtelen felszabadítás,- a szakszervezkedés zsilibjének egyszerre való megnyitása olyan lüktetést váltott ki, a melyet a gyárigazgatóságok csak messzemenő anyagi áldozatokkal, a szakszervezetek központi vezetősége pedig csak állhatatos és erélyes eljárással bírt lecsillapítani és normális mederbe terelni. Félő, hogy például a bányamunkások beszervezkedése, a mennyiben óvatos elővigyázatosság nélkül történnék, a rabszolgák felszabadításának romboló kitörésével fog járni.

Ilyen elővigyázati intézkedés a kellő központi testületek kiépítése, a munkás és munkaadó számára oly centralis központi hatalmak megteremtése, a melyek a kérdéseket az általános, országos viszonyok mérlegelése alapján irányíthassák. A szervezkedés helyes célja az azonos osztályoknak közös testületekbe foglalása, hierarchiájuknak gondos kiépítése, a piramis csúcsára a leggondosabb természetes selectio által oly vezető egyéniség helyezése, a kinek személyében az illető társadalmi osztálynak egész lelkülete incarnálódjék, a ki az ő megbízóinak minden érdekét és törekvését képviselni tudja. Az ilyen központi egyéniségek valódi értékének próbaköve az a sanctio, a melyet szavuk megbízhatósága képvisel úgy kifelé és fölfelé, mint befelé, a saját szervezetével szemben. Az individualistikus társadalom ezermesterekkel dolgozhat, a collectiv társadalom azonban új specialistákat követel, hogy általuk a társadalmi munkamegosztás előnyeit érvényesíthesse. Az egész társadalmi rétegek sorsára kiható ezen új munkafeladatoknak helyes ellátása különleges képzettségű szakértőket kíván. Ha ilyenek beállítását elmulasztják, a köz szenvedni kárát.¹⁾

Ez egyaránt kötelessége úgy a munkaadóknak, mint a munkások egyesületeinek. A munkaadóknál ez aránylag könnyebben menne, hiszen inkább csak pénzkérdésen múlik. A munkásoknak nagy tömegekre fölépítendő szakszervezeteinél ezzel szemben a siker jóval problematikusabb, mert *a democratia és az autocratia, a népuralom és a központi hatalom, a helyi autonómia és a centralisatio vetélykedésének eredményétől függ.* Ez egy folyton tartó, soha meg nem szűnő küzdelem, változó esélyekkel.

A gyárak munkásügyi tárgyalásainál figyeltem meg azt a jelenséget, hogy míg régebben elegendő volt a szakszervezeti titkárral, 1916 folyamán pedig a gyári munkásság két-három főbizalmi férfiával tárgyalni, a kik a megegyezésekért az összmunkásság nevében kötelezettséget bírtak vállalni, addig 1917-ben ily missióra mind kevesebben merészkedtek,

¹⁾ Lásd : »A gyári üzemvezetés központosítása« című közleményemet a Magyar Gyáripár 1917. november 15-iki számában.

hanem a főbizalmiak mellett a gyár összes bizalmi férfiának, sőt minden egyes szakma két-három külön kiküldöttjének is részt kellett venni. Az utóbbiaknak alacsonyabb intelligenciája miatt a bérkérdések megítélésénél irányadó általános szempontok megértetése már sokkal nehezebben ment, a delegátusok nagy létszáma parlamenti tárgyalásokra vezetett, a melyek a feleknek heterogén értelmi nívója és iskolázatlan viselkedésük miatt könnyebben megszakadtak. A mit régebben avagy tavaly néhány szakértő vezetővel pár óra alatt el lehetett intézni, azt az idén gyáranként 30-50 munkással kellett a szakmák minden legapróbb részletkérdéséig hatolva megvitatni, úgy, hogy a megegyezéshez csak szinte minden egyes embernek személyenként való megnyerése, érvek által való meggyőzése, panaszaiknak megvigasztalása és kívánságaiknak a lehetőség mértékéhez való idomítása által, végtelen sok ismétlés, rábeszélés és bizonyítás árán juthattunk. Az újkori munkásdemokrátiának szinte egyik jellemző tünete, hogy mindenki önmagát tartja a legokosabbnak és ennek bebizonyítása végett hihetetlenül sokat szeretnek beszélni. Akár a parlamentben. Mindenki oda készül. Minden ember szervezkedik és produktív munka helyett állandóan a munkaadóval szemben vezetendő tárgyalásokon avagy a szaktársi üléseken elmondandó beszédeken jár az esze. Különösen a szakszervezeti ifjúság legzsengőbb nemzedékei részéről gyakran megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy az ő saját szakértő megbízottjaikkal szemben oly arrogáns, fenhéjázó és rakoncátlan magaviseletet engednek meg maguknak, a mely-a szakszervezeti nevelés hatékonysága felől jogos aggodalmakat ébreszthet.

A munkáskérdés tanulmányozása folyton és mindenütt analógiát tüntet fel a nagy társadalmakkal, az államok belső és nemzetközi vonatkozásaival, politikai változásaival, az örökbéke megoldásának kizártnak tetsző problémáival. A munkáskérdésben sem állhat be örökbéke, a természet itt is állandó küzdelmet követel. Csupán az a fontos, hogy e küzdelem a józan határok keretei között maradjon. A munkásszervezetek működése is azt bizonyítja, hogy a demokrácia ténykedése csupán az ellenőrzésig terjedhet, az adminisztrálásra azonban nem képes. A *referendum* és az *initiativa* néven ismert népkormányzati törekvések azok, a melyek a fenti sajátosságokra vezetnek, ezzel nemcsak a nemzeti dividdenda csökkenését, hanem a szakszervezeti tábor egységének is súlyos károsodását okozván. A vezetés egységessége és állandósága – feltéve, hogy a viszonyoknak -egyébként megfelel – a fejlődés sikerének legfontosabb biztosítóka. A titkárokon és a szakma legkiválóbbjainak harmonikus együttműködésén múlik, szándékaik becsületességén, megbízhatóságán, önzetlenségén és szakértelmén, egyszóval tiszta trade unionista törekvéseiken, a tényleges reális siker. A titkárok és a szakmai

vezetőség kötelessége kiválogatni a gyári tárgyalások és a szakmai értekezletek folyamán a vezetői funkciókra legalkalmasabb egyéniségeket. Persze a demokratia az ilyen központi kiválogatás és a vezetői hatalomnak autokratikus kialakulása ellen fel-fellázad, meglepetéseket, palotaforradalmakat támaszt, melylyel a szakszervezet egységes eljárásának phallanxán önkézzel rést ver. A szakszervezetek életének tán legérdekesebb részét képezik ezek az alkotmányos küzdelmeik, belső lélektanuk, a melyekkel a demokratia túlhajtásai ellen és a tagok tömeges fluctuációja okozta hátrányokkal szemben a stabilitás megtartásáért harcolnak. Falaik körülbástyázására irányulnak az olyas bölcs cautelái, hogy a szakszervezeti vezetőség tagja csak „a szakmában legkiválóbb”, a végrehajtó bizottság tagja és főbizalmi férfi csak „legalább öt évi szakszervezeti tagság után” lehet, egyéb funkciók viselésére és a szakszervezeti segélyekre is csak bizonyos tagsági korhatár, egyszóval *értelmiségi és korcensus alapján* jogosultak. És még e bölcs biztonsági berendezkedések daczára is a szakszervezeti vezetőségek soraiban a franciaországi állapotokra emlékeztető oly sűrű kormányválságok dűlnak, hogy szinte minden tárgyalási alkalommal más és más emberek szerepelnek megbízottak gyanánt. Ily végtelenül bizonytalan, változó, megbízhatlan, labilis érdekképvisellettől várható-e megállapodásaik számára garancia és sanctio?

A centralisatio és a helyi vagy szakmai autonómia is folytonos hullámjárást mutatnak. Ugyanaz a „paradoxon” jelentkezik, a mely a nemzetek közti viszonyban tapasztalható; minél fejlettebb a közlekedés és általa a népek tulajdonságainak kölcsönös felismerése, annál élesebb ellentétek ébrednek. Minél nyersebb a központi hatalom, annál inkább előmozdítja, különösen a perifériákon, az autonóm és centrifugális törekvéseket. Ámde ugyanez bekövetkezik akkor is, ha a központi hatalom túlságosan puha, hanyag, akarat és nagy vezetőeszmék nélküli. A mikor a helyi vagy szakmai szervezet már kellő érettséghez és önállósághoz jutott, a climax elérése után vajmi könnyen bekövetkezik a szétbomlás, az alkotó elemekre való decomponálódás. A centralisatio ilyenkor jól teszi, ha idejében a foederatio irányába átalakul.

A munkáskérdés háborús fejlődése tehát mindezt összefoglalva az ausztráliai viszonyok felé mutat. De nem szabad odáig jutnunk, mert az állami és társadalmi fejlődésnek ottani passivitása az európai népeknek a háború utáni még küzdelmesebb versenyében a biztos bukásba taszítana. Elégedjünk meg a munkáskérdés megoldásának azzal a józan meghatározásával, a mely szerint a munkaadók és munkásszervezetek, mint gazdasági érdekképviseltek, az egyik részről a gyáriparnak e collectiv társadalomban megnyilvánuló új igényeit szolgálják, a másik részről

pedig lehetőleg központosított kormány formával, autonóm felelősség-érzetük és biztosítékaik kifejlesztésével a munkásság nagy tömegeinek lelki irányítói és anyagi javulásuk gondozói legyenek.¹⁾

Ennek elérése végett azonban ily társadalmi szervezeteket nem szabad felülről mesterségesen tenyésztetni akarni; az üvegházi levegőn elsenyvednek. Mint a szabad természet növényei, nem tűrik a felsőbb gondoskodást. Reméljük, hogy e férfias erényeik a jövőben sem fognak ellankadni, hanem mihamarább oda fejlődnek, *hogy garantiák vállalására alkalmassá erősödvé*, a munkáskérdésnek társadalmi úton való megoldását, a nyugodt munka folytonosságát és a közgazdaságunk állandó erősödésével lépést tartó socialis fejlődést minden állami törvényes beavatkozás kényszere nélkül is biztosítani tudják.

¹⁾ Lásd Vanczák János kitűnő agitációs füzetét; „A szakszervezeti erő” (Népszava könyvkereskedés 1917.)